

Яцишин Михайло Михайлович –
кандидат історичних наук, доцент
кафедри теорії та історії держави і права
Волинського національного університету
імені Лесі Українки

**ПРАВОВИЙ ТА СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ ОСІБ,
ЗВІЛЬНЕНИХ З МІСЦЬ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ, ЯК ВАЖЛИВА СКЛАДОВА
КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ ПОЛІТИКИ
(ОГЛЯД НАУКОВИХ СЕНТЕНЦІЙ І ВАЖЛИВІШИХ ПРАВОВИХ АКТІВ)**

У статті проаналізовано і визначено сучасний стан дослідження і законодавчого закріплення правового та соціального захисту осіб, звільнених з місць позбавлення волі, відповідно до вимог кримінально-виконавчої політики.

В статье проанализировано и определено современное состояние исследования и законодательного закрепления правовой и социальной защиты лиц, освобожденных из мест лишения свободы, в соответствии с требованиями криминально исполнительной политики.

The modern state of research and legislative fixing of legal and social defense of persons, exempt from the places of imprisonment is analyzed in the article in accordance with the requirements of criminally executive policy.

Ключові слова: кримінально-виконавча політика, правовий і соціальний захист, ресоціалізація, соціальна адаптація, громадська опіка, спостережні комісії, наукові сентенції.

Проблеми соціальної адаптації, ресоціалізації та трудової зайнятості засуджених до позбавлення волі висвітлено в наукових працях багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених. При цьому, у дослідженні даної проблеми беруть участь представники фактично всіх галузей права – конституційного, адміністративного,

кримінального, кримінально-виконавчого, трудового, житлового і ін., а також провідні вчені загальної теорії держави і права, політичних і правових вчень, дослідники правових основ соціального захисту в Україні. Над різними проблемами цього різнопланового напрямку суспільного життя свого часу працювали В. В. Батиргареєва, І. Г. Богатирьов, О. М. Джу́жа, Д. О. Єрмоленко, А. М. Колодїй, В. С. Наливайко, О.М. Неживець, А. Х. Степанюк, В. М. Трубников, І. В. Шмаров, Д. В. Ягунов, І. С. Яковець, О. М. Яковлєв та ін.

Разом з тим, незважаючи на значний внесок науковців у розробку проблеми, можна стверджувати, що питання забезпечення заходів правової соціальної та трудової реабілітації осіб, звільнених з місць позбавлення волі, залишаються до сих пір недостатньо дослідженими, через що і визначається актуальність даної теми, необхідність більш аргументованого визначення та обґрунтування нових наукових і правових засад кримінально-виконавчої політики із забезпечення соціальної та трудової реабілітації осіб, звільнених з місць позбавлення волі.

Отже, метою цієї статті є аналіз загального стану досліджень проблеми соціальної адаптації засуджених після відбування ними покарання, зокрема, їх правового та соціального захисту в умовах активізації соціальної політики держави, викликаної економічною нестабільністю, низьким рівнем життя та безробіттям.

Виходячи з того, що в юридичній науці правова категорія “соціальний захист” поки що чітко не визначена, зазначимо, що стосовно визначеного нами об’єкта дослідження (особи, звільнені з місць позбавлення волі) термін “соціальний захист” означає турботу держави про матеріальне забезпечення тих громадян, які в силу певних обставин потребують спеціальної (додаткової) допомоги держави, основною частиною якої є соціальне забезпечення.

Крім того, до даної категорії громадян у суспільстві формуються певні правила поведінки – соціальні норми, які здійснюють нормативне регулювання їх поведінки шляхом встановлення діянь дозволених чи недозволених, здійснюють визначення умов, за яких передбачуване діяння дозволяється або забороняється. При цьому, як зазначає А. М. Колодїй, в соціальній нормі закріплюється той варіант поведінки, що гарантує найкращий результат або завдає найменшої шкоди. Отже,

соціальна норма – це своєрідний результат пізнання й переробки у свідомості людей відповідного досвіду поведінки, яка й забезпечує досягнення бажаної мети [1, с. 146].

Деякі дослідники розглядають сутність соціальних норм значно ширше, в контексті соціально-економічних прав людини, що складає головну мету діяльності соціальної держави. Так, Д. О. Єрмоленко вважає, що соціально-економічні права людини – це передбачені правовими нормами і гарантовані державою можливості поведінки конкретних суб'єктів у сфері виробництва і розподілу матеріальних благ, покликані забезпечити задоволення економічних і тісно пов'язаних з ними духовних потреб і інтересів людини. Ключовим принципом соціально-економічних прав в соціальній державі, навколо якого шикується вся їх система, є принцип відповідальності соціальної держави за забезпечення прожиткового мінімуму. При цьому, найважливішою державно-правовою гарантією забезпечення соціально-економічних прав і свобод є існування соціальної держави. Це означає, що кожна держава, закріплюючи в Основному законі (Конституції) соціальну орієнтацію, має на увазі проведення ряду заходів, спрямованих на забезпечення соціально-економічних прав і свобод, гідного життя і вільного розвитку людини [2, с. 12 – 13].

Дійсно, згідно ст. 1 Закону України “Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк” від 10.07.2003 р. № 1104-IV (далі – Закон України “Про соціальну адаптацію”) соціальна адаптація визначається як комплекс правових, економічних, організаційних, соціально-психологічних та інших заходів, які здійснюються щодо звільнених осіб з метою пристосування до умов соціального середовища, захисту їх прав і законних інтересів [3, с. 656].

Із цієї позиції соціальну адаптацію осіб, звільнених від покарання, В. Батиргареева розцінює як результат їх входження, своєрідного “вживлення” в законослухняне суспільство. У разі його недосягнення відбувається переміщення особи до іншого, “звичного” для неї соціального середовища, яке характеризується наявністю конфліктів із загальновизнаними суспільними нормами й цінностями, протиправною поведінкою тощо. На думку дослідниці, особливістю адаптаційного

процесу після звільнення стає те, що успішність повернення особи до законослухняного суспільства залежить, у першу чергу, від її власної активності і від тих можливостей, які надає їй суспільство, і які вона могла б використати для розв'язання своїх найсуттєвіших проблем [4, с. 95].

Розглядаючи механізм ресоціалізації засуджених з точки зору державного управління пенітенціарною системою України, Д. В. Ягунов наголошує на необхідності докорінного оновлення концепції ресоціалізації засуджених як комплексного напрямку державної соціальної політики, де концепція виступає як науково-теоретична база діяльності інституцій пенітенціарної системи в процесі виконання покарань як різновиду соціальної діяльності, та визначення теоретичної моделі організаційно-функціональної структури управління пенітенціарною системою України з адекватними механізмами ресоціалізації засуджених. Ресоціалізацію визначено дослідником як напрямок державної соціальної політики, спрямованої на надання комплексу соціальних послуг засудженим, які відбули чи відбувають покарання, та особам, для яких ув'язнення обрано як запобіжний захід, з метою їх повернення до суспільства і включення як здорових і повноцінних його членів. Реалізація цього напрямку соціальної політики відбувається в результаті створення відповідних управлінських механізмів взаємодії між установами пенітенціарної системи, спеціалізованими державними агенціями, на які покладений обов'язок надання засудженим та ув'язненим соціальних послуг як у пенітенціарних установах, так і в умовах вільного суспільства (громадськими інституціями).

Зазначено, що процес зміни особистості у процесі і після виконання покарань - це результат комплексної взаємодії багатьох факторів (імпортатії, соціалізації, депортації і культурної еволюції). Тому цей феномен занадто складний, щоб аналізувати його лише в термінах адаптації чи реабілітації. Саме термін "ресоціалізація" найбільш повно відображає процеси, які відбуваються з засудженим у в'язниці і після звільнення з неї. Завдання, яке стоїть перед державою щодо засудженого, полягає не тільки в тому, щоб "довести" людську особистість до певного рівня, але й забезпечити можливість включення її в такому вигляді в систему нормальних соціальних відносин. Використання тільки цього терміну дає

можливість аналізувати проблему повернення засуджених до суспільства найбільш детально та робити певні практичні кроки у сфері побудови відповідних управлінських механізмів [5, с. 4, 11].

Ще кілька зауважень щодо визначення науковцями і законодавцями змісту й сутності процесу адаптації після звільнення від відбування покарання у таких поняттях, як “ресоціалізація” та “реабілітація”. Так, кримінолог В.С. Наливайко вважає, що поняття “ресоціалізація осіб, звільнених від покарань” є складним багатомірним процесом, який поєднує змістовий, психологічний та соціальний аспекти. Під змістовим він розуміє сукупність заходів, спрямованих на перевиховання особи, їх розвиток і удосконалення. Психологічний – обов’язкове врахування психологічних особливостей особи засудженого. Соціальний аспект розглядається дослідником в контексті суспільних зв’язків індивіда.

Заслуговують на увагу визначені В. С. Наливайком форми і методи діяльності у сфері ресоціалізації засуджених до позбавлення волі та звільнення після відбування цього покарання, а саме:

1. Профілактична діяльність, яка ґрунтується на виявленні та усуненні несприятливих психобіологічних, психолого-педагогічних, юридичних та інших факторів, що зумовлюють відхилення у психічному та соціальному розвитку особи, її поведінці і конкретних діях. Зміст цієї профілактики становлять: роз’яснення необхідності дотримання правових норм і правил поведінки; створення умов для нормального розвитку особи, її освіти та вибору професії; організація заходів щодо забезпечення програми позитивної життєдіяльності осіб, які скоїли злочини і відбули покарання; соціальний захист раніше засуджених.

2. Психологічна корекція особи злочинця, основним завданням якої є усунення негативних явищ соціального мікросередовища, труднощів у спілкуванні та міжгрупових взаєминах, формування активної життєвої позиції.

3. Соціально-правова терапія, тобто правоохоронна діяльність в умовах дефіциту людяності, що негативно позначається на соціалізації особи та її поведінці. У загальному вигляді у цій діяльності реалізуються такі цілі: корекція відхилень у

поведінці на основі індивідуально-диференційованого підходу; визначення типу особистості, її особливостей, що характеризують ступінь соціальної дезадаптації; надання кваліфікованої допомоги у формуванні взаємин, що сприяють нормальній соціалізації.

4. Соціальна реабілітація, тобто діяльність, спрямована на здійснення системи організаційних, правових, культурних, освітніх, лікувальних, оздоровчих та інших заходів щодо відновлення фізичного і морального стану тих, хто цього потребує. Без соціальної реабілітації неможливе повернення засуджених до повноцінного життя у суспільстві [6, с. 9 – 10].

Натомість О. М. Неживець, розглядаючи ресоціалізацію і соціальну адаптацію як одне явище, яке охоплює кілька видів адаптації (адаптація в установах виконання покарань; адаптація після звільнення від відбування покарань тощо), вводить у науковий обіг визначення поняття “реабілітація осіб, звільнених з місць позбавлення волі” як процесу надання поступової допомоги, яка реалізується у вигляді соціально-правових, психологічних, медичних заходів, спрямованих на пристосування до умов життя у суспільстві [7, с. 7].

Не заперечуючи відповідності наведених вище визначень понять “ресоціалізація” і “реабілітація” осіб, звільнених з місць позбавлення волі, сучасним вимогам національної правознавчої науки та міжнародним, зокрема, європейським нормам, зазначимо, що в основних законодавчих актах з цього питання остаточно утвердилось визначення поняття “соціальна адаптація звільнених від відбування покарання”, яке вимагає правового регулювання усіх етапів цього багатоманітного процесу, зокрема:

- визначення підстав звільнення від відбування покарання, правовий статус осіб, які відбули покарання (ст. 152, 155 КВК України);
- припинення відбування покарання і порядок звільнення (ст. 153);
- порядок дострокового звільнення від відбування покарань (ст. 154);
- допомога особам, звільненим від відбування покарання (ст. 156);
- встановлення адміністративного нагляду за особами, звільненими з місць позбавлення волі (ст. ст. 158-159);

- громадський контроль за особами, умовно-достроково звільненими від відбування покарання (ст. ст. 160-162);
- контроль за поведінкою осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням (ст. ст. 163-165);
- відповідальність осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням (ст. 166) [8, с. 74 – 81].

Як бачимо, процес соціальної адаптації звільнених не протікає стихійно, а скеровується уповноваженими на це органами, службами та організаціями, коло яких досить чітко встановлено в законодавчих і нормативно-правових актах. Їх аналіз дозволяє дійти висновку, що правові основи соціального захисту звільнених, які протягом останнього десятиліття набули суттєвого законодавчого обґрунтування, при умові їх безумовного дотримання, могли б значно наблизитися до міжнародного рівня.

Однак, у зв'язку з економічною і політичною нестабільністю, низьким рівнем життя та безробіттям, проявами корупції і безвідповідальності на всіх рівнях виконавчої і судової гілок влади, розв'язання нагальних проблем забезпечення соціального захисту та соціальної адаптації звільнених у багатьох випадках зводиться нанівець, не контролюється відповідальними за це органами і установами, набуває стихійного характеру і, у підсумку, піддається гострому громадському осуду.

Дослідження, проведене автором, дає підстави стверджувати, що головними проблемами, які доводиться вирішувати звільненим, є: працевлаштування, житло, медичне забезпечення, сімейні стосунки, побутове облаштування, взаємовідносини в колективі та в суспільстві. Встановлено, наприклад, що система працевлаштування через центри зайнятості населення не розв'язує всіх нагальних проблем з наступних причин: небажання осіб, які звільнилися з місць позбавлення волі, звертатися за допомогою до центрів зайнятості через упереджене ставлення до них з боку працівників цих установ; відсутність впевненості в одержанні роботи через центри зайнятості і небажання керівників підприємств, установ та організацій приймати на роботу осіб з кримінальним минулим.

На те, що сприяння благополуччю засуджених та соціальний захист звільнених має першочергове значення, звертається увага й у міжнародних документах. Так, Мінімальні стандартні правила поводження з ув'язненими констатують, що про майбутнє, яке чекає засудженого після звільнення, необхідно дбати з самого початку відбування строку покарання. Тому адміністрація УВП повинна допомагати засудженому підтримувати та зміцнювати зв'язки з особами та установами, які знаходяться за межами колонії і здатні захищати інтереси сім'ї засудженого чи сприяти його включенню у життя суспільства після звільнення.

У новій редакції Європейських пенітенціарних правил (Рекомендація NR (87)3) пріоритетне значення надається чотирьом головним принципам, які втілюють у собі поняття гуманності, поваги людської гідності, соціальної орієнтованості і ефективності управління, що є визначальними для чіткого і ефективного функціонування сучасних пенітенціарних систем. Вони надають цим системам всі необхідні атрибути етичної соціальної організації, здатної виконувати всі соціальні функції, в тому числі ресоціалізаційні – повернення засуджених до нормального життя в суспільстві та всебічне забезпечення їх соціального захисту, як це передбачено Правилom 3 [9, с. 17 – 20].

Як показує порівняльний аналіз, українським законодавцям, науковцям належить ще чимало попрацювати для приведення у відповідність з цими міжнародними стандартами політику держави з питань соціального захисту, взагалі, і для окремих категорій громадян, в тому числі звільнених від відбування покарання (диференційований підхід), зокрема. Крім того, недосконалість вітчизняного законодавчого забезпечення права на соціальний захист полягає у невідповідності багатьох законів реальній дійсності. До того ж, чимало законів та підзаконних нормативно-правових актів з цих питань вступають у суперечність один з одним, не мають належного науково-теоретичного і практичного обґрунтування.

Підсумовуючи викладене вище, зазначимо, що у контексті соціального законодавства правові основи соціального захисту осіб, звільнених з місць позбавлення волі, визначені поки що без достатнього підключення комплексного

нормативного масиву і галузей законодавства, що охоплюють норми, правові інститути кількох галузей права (адміністративного, фінансового, трудового і ін.). Певним чином цього вимагає специфіка самої системи соціального захисту, яка має доволі складну структуру і не менш складний об'єкт правового регулювання та різноманітність соціальних проблем, що породжують певні ускладнення в користуванні правових норм для цієї категорії громадян нашої держави.

Список використаних джерел

1. Загальна теорія держави і права: Навч. посіб. / А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков [і ін.]; за ред. В. В. Копейчикова. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 320 с.

2. Єрмоленко Д. О. Правовий статус людини і громадянина в Україні як соціальній державі: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Національний університет внутрішніх справ. – Х., 2002. – 19 с.

3. Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк: Закон України від 10.07.2003 р. № 1104-IV // Збірник нормативних актів з кримінально-виконавчого права України / Укладачі В. М. Трубников, Ю. В. Шинкарьов. – Х.: Харків юридичний, 2008. – С. 656-658.

4. Батиргареева В. Соціальна адаптація осіб, звільнених із місць позбавлення волі, - найважливіша умова запобігання рецидивній злочинності // Юридична Україна. – 2009. - № 11-12. – С. 94-101.

5. Ягунов Д. В. Державне управління пенітенціарною системою України: механізм ресоціалізації засуджених: автореф. дис. ... канд. наук з державного управління: 25.00.02 / Одеський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентіві України. – Одеса, 2004. – 21 с.

6. Наливайко В. С. Кримінальні проблеми ресоціалізації осіб, звільнених з місць позбавлення волі: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Національна академія внутрішніх справ України: 12.00.08. – К., 2000. – 16 с.

7. Неживець О. М. Забезпечення соціальної та трудової реабілітації осіб,

звільнених з місць позбавлення волі: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 /
Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2005. – 20 с.

8. Кримінально-виконавчий кодекс України. Чинне законодавство зі змінами та доповненнями станом на 15 лютого 2008 року (Відповідає офіційному текстові). – К.: Видавець ПАЛИВОДА А. В., 2008. – 85 с.

9. Європейські пенітенціарні правила від 11 січня 2006 р. Рекомендація R (2006) 2 Комітету Міністрів Ради Європи. – Донецьк: Донецький меморіал, 2006. – 36 с.